

Розділ перший

«Хіба ви не ходили по землі і не бачили, який був їх кінець? Були вони могутньою силою, але Аллаха нішо не може ослабити ні на небі, ні на землі».

Коран, 35 сура, пророка

Навесні тисяча вісімнадцятого року гіджри¹ разом з батьма галерами, катограми і паштардами причалила до Кафської пристані невелика турецька фреката². З неї зійшов на берег сивобородий чоловік у білій чалмі і сірому арабському бурнусі, його обличчя заховалося в густій довгій бороді — годі було б угадати вік старця, та був він древній як світ і в глибоких брунатних очах тайлася мудрість багатьох поколінь.

Старець вклякнув на землі, схилився і прошепотів:

— Вітай, благодатний краю, після довгої розлуки. Тобі вклоняється анатолієць, меддах³ Омар, якого ти шістнадцять років тому вигнав із Кафи мечем Шагін-Гірея⁴. Тоді я, не ображений, а здивований, пішов мандрівником по всій імперії від Карпат до Балкан, від Дунаю до Нілу, щоб самому переконатися, чи справді народи ненавидять нас, турків. А коли так, то за що? Думав я, що побачу темряву і глупоту, а зустрівся зі шляхетним прозрінням осліплених богатирів; думав я, що зустрінуся з озлобленням до мене, турка, а побачив високу шляхетність, пошану до розуму, ненависть до кайданів. І спитав я тоді себе, хто винен, що мій народ став носієм зла й неволі? Чи ж це йому потрібне? Адже анатолійський райя не став багатим від того, що завойовує чужі краї... Я повернувся до тебе, Кримський краю. Не мститися — твій гнів був жорстокий, але справедливий, — я хочу поглянути, чи мішно скував тебе Осман кайданами, чи, може, ти ще дихаєш своєю буйною непокорою; далі ти топчеш чужі землі, за прикладом свого сусіда й повелителя, чи, може, осінило

¹ Магометанське літочислення, що починається з 622 року — дати переселення Магомета з Мекки до Медини. За нашим літочисленням — 1640 рік.

² Фреката — веслове турецьке судно.

³ Меддах — турецький співець, оповідач.

⁴ Шагін-Гірей — татарський полководець із роду Гіреїв, що 1624 року вигнав турецьких васалів із Кафи.

тебе світло визвольного духу і дикі пристрасті твої змінились пошуками правди?

Підвівся. З галер виходили, кваплячись на ясир-базар, турецькі купці, йшли маршовою колонею яничари — султанська охорона для кафського паші, поспішали мубашири¹ відраховувати п'яту частину з татарського ясиру для турецького падишаха — йшла османська ненасить на кримську землю.

Меддах Омар проводжав їх поглядом.

«О люде османський... Коли тобі вистачить свого власного добра, занехаяного, нерозкопаного? Чого повзеш ти на чужі землі, не розоравши своєї, чому не нагодуєш власним багатством рідних дітей, а примушуєш їх голодними рискати по не своїх полях і дарма проливати сусідську кров? Коли ти втамуєш свою захланну спрагу? У тебе є сьогодні влада, і ти суваволиш. Хто ж захистить тебе від Божої помсти, коли вона грянє? А прийде. Замикається вже коло віків, і ти вернешся туди, звідки прийшов, виконавши своє покликання на землі. Вернешся, осуджений світом.

О, страшне в тебе покликання! Тебе одурили марнославні і властолюбні вожді твої, і ти, облудно взявши Божу науку за зброю, залив слізами, кров'ю і ненавистю до себе півсвіту. А що маєш за це? Сидиш, як божевільний скупар серед скарбів, загарбаних у чужих коморах, хліб, відібраний з голодних ротів, не йде тобі до горла, сидиш у лахмітті й нужді, не знаючи, що подіяти з награбованим добром. Зубожив народи, а збагатитися не можеш і родиш тільки люту ненависть до себе.

А міг би ти жити, народжувати мудреців, поетів, астрологів... Та нуртує уже праведний гнів ворогів твоїх. І крикнули вони: «Брехливий хадіс² пророка Магомета про те, що не існує народностей під берлом ісламу. Ми е!» Заспівав повстанчу пісню болгарський гайдук, грецькі даскали³ понесли книги своїм людям, підвели голови волохи, черногорці, албанці. Хто врятує тебе? Твої розумні діти кизилбаші⁴ підносять меч на призвідців твого горя і будучої загибелі твоєї, а ти, засліплений і нерозумний, убиваєш їх — своїх спасителів.

Чому не бачиш, не розумієш цього, обманутий османський люде? Ти ж не народився грабіжником, не прийшов на світ злодієм, якого карати треба. Тебе таким зробили. Хіба не міг би ти жити із сусідами у згоді й купатися у своїх влас-

¹ Мубашир — рапахівник, що відраховував данину для султана.

² Священний вислів пророка Магомета.

³ Даскал — вчитель.

⁴ Кизилбаші — турецькі повстанці проти султанів.

них почестях і багатстві? Чому не подаси руку гайдукові¹, ускокові², kleftovі³, поки не пізно, поки страшна кровопролитна злоба не схрестить ваші мечі тобі на загаду? Де той пророк, який зумів би крикнути так, щоб ти, оглухлий, почув: «Спам'ятайся, не вбивай сам себе! О народе мій...».

Зникли за воротами Кафи купці, яничари, мубashiри, подався меддах Омар, високий і величний, до Карантинної Слободи, де зупинялися паломники, що поверталися з Мекки.

Сонце пекло не по-весняному. Поблякли тополі біля північної кафської стіни, вмидало на пустирях зблакле будяччя, крушилися під ногами курай і сухі віники тамариску, репалася глевка земля, і ледь слізилися фонтани.

Лише при вході до північних воріт зеленів розкішний самотній платан, пишався буйною кроною над зубчастим муром і манив у свою тінь змучену спекою людину.

Цей буйний платан привертав увагу місцевих жителів, паломників, невільників, що тяглися журавлиними ключами з ринку на галери турецьких дервішів ордену Хаджі Бекташа⁴, що заснували на околиці міста такі⁵.

Певно, не один з перехожих задумувався, ховаючись у тіні дерева, про вічність життя; не одного бадьюрила безсмертна живучість південного богатиря, і чабан, можливо, складав пісню про мужнє дерево, що витримує суховій, спрагу і безжалісне палюче сонце.

Зупинився біля нього меддах Омар, довго придивлявся до зухвалого дерева і гірко посміхнувся в задумі. Бо мало хто знати, що цей богатир мертвий, що серцевина висохла і корені давно перестали тягнути глибинну вологу. Хто ж міг знати, що плющ, якому природа присудила повзати по землі, непомітно всмоктувався в пори дерева, хитро снувався тоненькими жилами по стовбуру до самого верховіття, день у день висмоктував соки, поки віг'явся мацальцями в коріння. А тоді запишався, забуяв, розпустивши листя по чужих гіллях. Та не сідають на нього ні бджоли, ні метелики, ба навіть сарана не єсть його. Цупкий і ядучий. Він зеленіє, поки струхляє коріння старого дерева, роз'їдене плющем, доки воно звалиться і вкриє паразита своєю порохнею...

¹ Гайдук — повстанець на Балканах.

² Ускок — сербський повстанець.

³ Клефт — грецький повстанець.

⁴ Хаджі Бекташа — монах, який заснував у XIV ст. орден дервішів-бекташів.

⁵ Такіє — дервішський монастир.

...Надто скоро почалося цього року літо в Криму. Шовковиця обсипалася, не доспівши, виноград не зав'язався, попадали жовті персики завбільшки з ліщиновий горіх, вітри не наганяли на небо ні одної хмаринки. Достиг ячмінь, ледве покривши собою сіру кам'янисту груду, і розвіялося полововою виколошене просо.

А в червні налетіла до Кафських степів сарана. Вийшли селяни з кетменями копати рови, вийшла процесія сіро-сукманних дервішів, несучи в калачикових баклагах священну мекканську воду, і стояли всі, безпорадні, дивлячись, як довкола погибає життя.

Серед натовпу жінок, що в розpacії вже не дбали про те, щоб закривати визолені тривогою обличчя, стояв сивобородий чоловік у білій чалмі і сірому бурнусі. Тяжка скорбота тінилася в його очах.

— Кара Аллаха за гріхи наші... Отак чорніє і стогне земля, коли йдуть правовірні війська у чужі краї, — мовив сам до себе, і повернули до нього голови люди, а дервіші, що стояли остронь, підступили ближче. — Такий же шум тоді летить над землею, і так само лунає плач жінок та дітей.

Різко підвів голову один із дервішів, зателіпалася срібна серга у вусі, він підійшов до меддаха Омара, зарослий і босий, смиренні очі зайшли гнівом.

— Чи не покинуло волосся розуму твою голову, старче, що накликаєш нам кару християнського Бога за джихад¹? І хто ти такий? Ти, видно, мусульманин, тож як ти міг забути слова пророка: «Піде до раю той, хто загине на полі бою з гяурами?»

— Але сказано теж у сьомій сурі Корану, отче, — відповів спокійно меддах Омар, — у сурі пророчій: «Скільки сіл ми марно погубили!»

— Якщо ти знаєш Коран, хай осінить нас світло єдино правдивого вчення, — посмиренніши очі дервіша, — то згадай слова пророка: «Ми покажемо наші знамення у всіх країнах, поки вони не зрозуміють, що це правда».

— Але друга сура, благочестивий, сура меддинська, гласить: «Горе тим, що пишуть писання своїми руками, а потім кажуть: це від Аллаха». Бо знамення, про які ти говориш, несуть наші воїни і до Азова, і до Багдада. І там, і там чорніє земля від наших ратників, як Кафський степ від сарани. Скажи мені, яка ж війна священна? Проти християн чи проти єдиновірних мусульман?

¹ Джихад — священна війна проти християн.